

Zülfüyyə Vəliyyə

Səfəvi dövləti Azərbaycan və İran dövlətlik ənənələrində köklü (fundamental) dəyişikliyi səbəb olduğu üçün tədqiqatçılar tərəfindən tez tez müətlə edilən obyektidir. Bu baxımdan hər iki xalqın tarixçilərinin Səfəvi üzərinə təhqirləri və Səfəvi dövləti sonrasında yaranan mədəniyyəti anlamağa səy etmələri çox tabildir. İran paradoksalı və ya dualizmi İran coğrafiyasında qurulan dövlətlərin eksəriyyətində öz əksini tapdığı kimi, artıq qurumsallaşmağa (Instituslaşmağa) başlayan Şiə-Səfəvi dövlətində də türk – fars ünsürlərinin təşkilatnamadakı mövqələri ilə (daha doğru desək səlahiyyətləri və vəzifələrinin bölünməsi ilə) özünə bürünə verməmişdir.

Səfəvilər tarixi ilə əlaqədar etnik mübahisələrin başında onun banisinin – Şah İsmayılın etnik məsuliyyəti əsas yer tutur. Şah İsmayıl və onun ulu təbəələrinə milli kimliyi ilə əlaqədar xəyali araşdırma tədqiqatçıları tərəfindən aparılıb və nəşr edilmişdir. Bu mövzuda bəzə sadəcə Şeyx Səfiyyəddin ilə bağlı tarixi qaynaqlarda istifadə edilən "türk pi" ifadəsini xatırlatmaq kifayətlənək istəyirik. Çünki bu mövzu yeləri qədər geniş olmaqla birlikdə çox tədqiq olunmuşdur və hər bir araşdırmanın spesifik yanaşmasının kölgəsindədir.

Səfəvi dövləti bizim tarixçiliyimizdə əsasən iki istiqamətdə ələ alıb incələnmisdir: a) I. Şah İsmayıl və I. Şah Abbas dövrü – Türk Səfəvilər; b) Şah Abbas dövrü və sonrası – Fars Səfəvilər. Təbii ki, Səfəvilərdəki inkişaf və zəifləmə meyillərini anlamaq adına bu cür bölmələr zəruridir. Şah Abbas dövründən etibarən Səfəvi dövlət, həm ideoloji zəmində, həm coğrafiya baxımında və ən əsası Sünni Osmanlı və Şeybanilər qarşı hərbi müdafiələrə artıq Şah İsmayıl öncədövlətləri qarşı Şah İsmayıl öncədövlətlərindən xeyli fərqlənirdi. Yeni İttihid olaraq türk böylərinin emirləri tərəfindən Qızılbaşlı mekürəsə təməlinə formalaşdırılan dövlət, Sünni qarşısında (əyləhdən) Şiə prinsipləri əsasında dəyişikliyə məruz qalmışdır. Hər bir dövlətlik ilk quruluş dövründəki dəyərləri ilə yüksəliş dövrü dəyərlərini bir birləşən fərqləndirli nəzərə alaraq bu dəyişiklikləri qismən anlamaq olar. Qızılbaş coğrafiyasının böyüklüyü, dini və milli baxımdan çox çəliqli olması Səfəvi dövlətində öz əksini tapması bilinəz.

Bu məqalədəmizdə özərinə durmağ istədiyimiz mövzu və əsasında Səfəviləri haqqətan təminatına adına da zərurət təşkil

edən məsələ Şah İsmayıl dövlətinin özüdür. Yeni bu dövrdə türklər və farsların hakimi olmaları məqamı və mövqələri və bu mövqələrin Səfəvi dövlətçiliyi üçün əhəmiyyətidir.

Türklər və farsların mövqələrinin anlaşılması baxımından

Səfəvilərdə farsların mövqeyi

Səfəvilərdə "Fars" sözü əsasən vilayət adı olaraq istifadə olunmaqla birlikdə bu gün bizdə istifadə edilmiş millət adı kimi işə "tacik" ifadəsi daha geniş istifadə edilirdi. Səfəvilər qədr farslar xüsusən bürokratik aparatda, katiblik vəzifələrində, mövqələrinə qüvvələndirmiş oluğundan bu mövqələrinə qorumağa davam etmişdirlər. Eto

bu səbəblərdə ki, onlara məxsus olan bu mövqələri millir bir kimliklə "tacikiyə" olaraq Səfəvi səlahiyyətləri tərəfindən qaydalanmışdır. Bu mənada Səfəvi tarixçilərinin F. Sümer də haqlı olaraq qeyd etdi ki, "taciklər, əvvəlki kimi, dövlət mülkü təşkilatlarını altlarında tuturdular, amma XVI əsrdə Səlcuqlu

mühüm işlərə daxil edilmədikləri, bəzələrinin "cənnətə məclisində" (məclis-i cənnətə, sənnət kimi məclisə) gəlib getdikləri və bir neçəsindən o məclisə söz haqqına sahib olduqunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda dəfərxana-i hümayun-u alının möhtəsə və müşğiləri də – mustoufir, kalem erbabının məş-

seyin son dövrlərinə doğru namiz, mustoufi el-nəmalik və emir-şikarbaşi vəziyyətlərində iştirak etməyə başlamışdır. Cəngi Moğol dövlətində "düyüm", "bağ", "rabite" mənası daşımaqdadır. Cəngi Minorik tərəfindən "Dövlətə-xana-i müharibə" – "dövlət təyrisi" qəçində Moğol və Şeyr mənəği bir təşkilat kimi izah edilmişdir.

Mühüm qərarların alındığı məqəvət şurasının üzvləri əsasən türk böylərinin emirlərində ibarətdir. Təzkirət-əl-mülkə görə, Səfəvilərdə emirlər iki yeri ayrıdır. a) Dövlətə-xana emirləri (Ümərə-i dövlətə-xana); b) qeyri dövlətə-xana emirləri (Ümərə-i qeyri dövlətə-xana).

a) Dövlətə-xana emirləri – bunlara "mübarək dövlətə-xana emirləri" də deyilirdi. Bunların hər biri xüsusi bir vəzifə ilə şərtləndirilmişdi və "cahanpenah şah"ın dərğahında (sarayında) yaşayırdılar. Dövlətə-xana emirləri qurbaşi, qullarağası, eşikağasıbaşi, tükəçiağası olmaq üzrə əsas dörd nəfərdən ibarətdir. Onlar eyni zamanda "ərkan-i dövlət-i qahirə" adlanırdılar və ümərə-i cəngidə (emirli məclisində) iştirak edirdilər.

b) Qeyri dövlətə-xana emirləri – Bunların başında hakimlər, bəylərbəyləri, sultanlar və xanlar gəlirdi. Bu qrup "sarhad emirləri" ("sərhəddaran" – sərhəd müharibəçiləri) olaraq da adlandırılırdı. Hakimlər rübe, mənsəb və etibar baxımından bəylərbəyinin üzündə yer alırdı. Bəylərbəyi xanlara görə üstündə, xanlar da sultanlara görə. Bəylərbəylərə bağlı "qol bayları"nın (qol bayları / qol beyi) digər adının "xan" olduğu təxmin edilir. Hakimlər onun təyin edili və vəzifələndir ədədirdi. Bəylərbəyi kimi sarhadın sultanı o sarhadın xanına təbə idi.

Səfəvi dövlətində farsların hakim mövqəyə gəlməsində əsas iki amil rol oynamışdır. a) Pəytaxət dəyişdirilib fars bölgələrinə naql etdirməsi; b) Qızılbaş türk böylərinin əhəmiyyətli mövqələrdən uzaqlaşdırılması.

Abbasidə 17 önəmli boy amirinin və onların böylərinin adları verilməmişdir. Azərbaycan deyərli I Səfəvi tarixçisi O. Əfəndiyevlin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan (türk) böyləri digər məqəvət böyləyə görə daha səlahiyyətlili mövqələrə sahibidilər. Bu böylərin əyanları hakimiyyətlərini XVI əsr boyunca I. Şah Abbasın reformlarına qədər qoruyub saxladılar. Türk esilli böylərdən sonra fars və digər məqəvət böylər qaynaqlarda qeyd edilir.

Əhəmiyyətli boy bəylərinin təmsil olunduğu məkan əsasən dövlət idarəsində mühüm yer tutan məclislər idi. Səfəvi dövləti əsas iki – mülkü və hərbi məclis tərəfindən idarə olunurdu: a) "Divan-i Ala" və b) "Cəngi". Hər iki məclis Qızılbaş türk emirlərinin toplaşdığı məclislərdir. Bu məclislərdə dövlət əhəmiyyətli qərarları qəbul olunurdu

dövründə olduğu kimi, dövlətin idarəsində nüfuz və qüdrətə çox da sahib deyildilər və dövlətin idarəsində türklər söz sahib idilər. Səfəvilər zamanında taciklər maliyyə xarəində digər işlərə qarışmırdılar. O. Əfəndiyevinə görə, taciklər Azərbaycan Səfəvilər dövlətində feodal əlifinə qismən daxil vədərlər və tabe mövqədə idilər. Vəndeslyal'd A. İslamoddinlə sözləri də bu fikri təsdiqləmişdir. Bağ məqəvərin (dövlət şurasında) sözü haqqına sahib deyildilər, şah onları dəvət etməyili müddətə fikirlərini söyləmə haqqına yoxdu. Onlar yüksək məqəvət sahibi olsalar da sultan ola bilməzlidilər. Əyan olmalarına baxmayaraq hərbi vəzifələrə təyin edilmişdirlər. Bu səbəblərdə ki, Qızılbaş böyləri farslara (taciklərə) xor baxırdılar, onların hərbi işlərə qatılmağa layiq olmaları əşğısi si-

hurlan – Tacikiyə olmaq verilməmişdir. Dəftərxana-i hümayun-u ala "divan-i ala"nın bir şöbəsi idi.

Səfəvilərdə türklərin mövqeyi

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Səfəvilərdə türk esilli böylərin emirləri toplaşdığı məclislər Divan-i ala və Cəngi idi. Səfəvi hökmdarları digər şəx müstəbildir kimi dövlət məsələlərini öz başlarına həll edirdilər. Onların yanında məqəvətçili hüququna sahib olan ali məclis (məclis-i ala və divan-i ala) vardı. I. Şah Təhmasibin dövründə, məclis "dövlət işlərində böyük təcürbəsi olan şəxslərdən" – 12 nəfərdən (sultanlardan) təşkil olunurdu. "Divan-i ala"da mövqə sınırasına görə vəzir-i azam, rükn əl-dövlə qullarağası, nazir-i büvət, muqərrəb el-xaçaq divan-

arlı 241 sənəd

a) *Səfəvilərin paytaxtının dəyişdirilməsinin Farsların və Fars dilinin qüvvətlənməsində rol: Osmanlı ilə arası kəsilməyən mücadilələr, Səfəvi şahlarının paytaxtı və dolayısı ilə dövlətin mərkəzi təşkilatını qorumaq bərsində qayğılandırıldı.* Bu səbəblə paytaxt Səfəvi hakimiyyətində iki dəfə dəyişdirilmişdir. İlk öncə Qəzvine

Dövlət təşkilatında fars dilinin istifadə olunması ənənəvi bir halda və bunun dəyişdirilməsi ciddi reformist bir hərəkət gərəkdirirdi. Fars dilinin Səfəvilərdə istifadə olunması ilə əlaqədar tənqidlərdə bir məsələ diqqətdən yayınmışdır. Münşilik, katiblik məsləyi digər məsləklər kimi atadan oğula öyrədilərək davam etdirilirdi. Bu məsələsində farsların elində olması onları dövlətə tabe və bağlı etdiyi kimi, eyni zamanda böyük qazanclar əldə etmələrinin də qarşısını alır-

aparıldığı işlahatlarla on qoy-
mağa çalışmışdır. Türk bəy-
lərinin hakim olduğu vəzifə-
lərdən ən əhəmiyyətlisi "ve-
kil" vəzifəsi idi. *Qızılbaş bəy-
ləri bu məqamı əllərində tut-
mağa çalışaraq şahın dövlət
idaresinə birbaşa təzyiç gös-
tərə bildirdilər. Vəkil vəzifə-
sində olan türk esilli bəylər
arasında Div Sultan Rumlu,
Çuxa Xan Təkəli və Hüseyn
Xan Şamlunun adları qeyd
olunur.*

Hakimiyyət uğrunda mü-
barizələrdə sadəcə türk
əmirlərinin bir-birləri ilə de-

dir. Qızını Həzmə Mirzə ilə
evləndirərək hakimiyyəti ələ
keçirməyi planlayırdı. Bu və-
ziyyətdən narahat olan qızıl-
baş əmirləri şahın xanımı
aradan qaldırıldıqı kimi Mirzə
Salmanın öldürülməsinə
də fərman verdilər.

Şah Abbasın və daha əvvəlki Səfəvi şahlarının Qızılbaş əmirlərinin təsirini azaltmağa yönəlik sayıları, onların müstəqil hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Davamlı Osmanlıların təzyiqlərinə məruz qalan coğrafiyadan paytaxtın köçü-

Səfəvi dövlətində türklərin və farsların mövqeyi

köçürülən paytaxt, Şah Abbas zamanında İsfahana naql etdirildi. Hər iki şəhərin əhali baxımından fars ağır-
lıqlı olmasına baxmayaraq, Səfəvi dövlət təşkilatında farsların və fars dilinin mövqeyini qüvvələndirmişdir. Turhan Gencəyinin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi paytaxtın türklərin yaşadığı məntəqələrdən İsfahana naql etdirilməsi Təbrizin siyasi və mədəni əhəmiyyətinə şiddətli bir zərbə olmuşdur. Şah Abbasın reformları da Qızılbaş boylarının təsirini və əhəmiyyətini azaltmışdır. Buna baxmayaraq Səfəvi şahlarının və Səfəvi dövlətinin quran Qızılbaşların ana dili olan türk dili yeni paytaxtda – İsfahanda, Təbriz və Qəzvinədəki kimi sarayın və ordunun dili olaraq qalmışdır.

Səfəvilərin rəsmi yazışmalarda hər iki dildən istifadə etdikləri bilinməklə birlikdə Sarayda istifadə edilən dilin Türk dili olması bir çox səyyah tərəfindən qeyd olunmuşdur.

dı. Bu məmuriyyətlərin qazancları dövlət tərəfindən məhdud maaşlarla və ya keçici torpaq mülkiyyətləri ilə tənzimləndi. *Türk boylarının bəyləri isə əksinə böyük vilayətlərin idaresini əllərində tutur və ordu saxdayırdılar və lazım olduğu zaman bu ordu ilə müharibələrdə iştirak edirdilər. Həm maddi və həm də hərbi güc baxımından bu məmurlara görə daha müstəqildilər.*

b) Qızılbaş türk bəylərinin əhəmiyyətli mövqələrdən uzaqlaşdırılması – Qızılbaş bəylərinin hakimiyyət uğrunda aparıldığı mücadilələrin kontrol altına tutulması səyləri Şah İsmayıl dövründən başladılmış və daha sonrakı Səfəvi şahları (sadəcə Şah Abbas tərəfindən deyil, şah İsmayıldan sonra gələn digər şahlar tərəfindən də) tərəfindən də davam etdirilmişdir. Bu mücadilələrə Şah Abbas, Qızılbaş bəylərinin əhəmiyyətli mövqələrdən uzaqlaşdırmaq yolu ilə və orduda

yl, həm də hakim sülalə ilə yaxın qohumluq əlaqəsi olan fars əsillilərə toqquşmaları qaynaqlarda qeyd olunmuşdur. Bunlardan ən çox diqqət çəkən şah Məhəmməd Xudabəndənin xanımı Məzandarani Mehdi Üyanın və onun yaxın adamı olan vəzir Mirzə Salmanın Qızılbaş əmirləri tərəfindən öldürülməsi hadisəsidir. Saraydakı yeganə "lacik" vəzir Mirzə Salmandı. O, Fars valisi İbrahim xan Zülkadrin vəziri olan İsfahanlı Ağa Mirzə Əli Cabirinin oğlu idi. O, I. Şah Təhmasibin zamanında "naziri büytat" vəzifəsini icra etmiş, daha sonra II. Şah İsmayılın zamanında vəzir olaraq təyin olunmuşdu. Məhəmməd Xudabəndə zamanında onun xanımının etimadını qazanaraq, "etimad əddövlə" titulu almış və "vəzir-i divan-ı ala" vəzifəsinə yüksəldilmişdi. Mirzə Salmın Qızılbaş əmirlərinin arasını vürarə, onların gücünü zəiflətməyə çalışmış-

rülməsi, regionda hakim olan qızılbaş əmirləri üzərində kontrolun zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Qızılbaş əmirlərinə (I. Şah İsmayıl tərəfindən) verilən mülklər və səlahiyyətlər onların qüdrətini artırmışdı. Bu səbəblə mərkəz, qızılbaş əmirlərinin gücünü zəiflətmək məcburiyyətində idi. Osmanlı ilə yaxın mövqedə yerləşmələri mərkəz dövlətə Osmanlı arasında müharibələrdə siyasi balansı bir digərinin lehinə dəyişməsinə rol oynamalarına imkan yaradırdı. Osmanlıya sığınan Səfəvi soyundan olanların xəyanətləri də bu qəbilədən olan tədbirlərin alınmasına səbəbiyyət verirdi.

Qızılbaş əmirlərinin mərkəzi təşkilatda təsirsiz hala gətirilməsi Səfəvilərin zəifləməsinə əhəmiyyətli yer tutur. Qızılbaş boyları bilindiği üzrə şahdan çox bəylərə bağlı idilər. Mərkəzdə yer aldıqları müddətdə Qızılbaş boy əmirləri ölənən bütövlüyünün qorunmasına xidmət etmişdilər. *I. Şah Abbasla başladılan reformlar qızılbaş əmirlərinin hakim mövqələrdən sıxışdırılıb çıxarılması və mərkəzi təşkilatın İsfahana daşınması qızılbaş boylarının kontroldan uzaq qalmalarına səbəb olmuşdur. Hakimiyyətdən uzaq tutulmalarına baxmayaraq Səfəvi sonrakı dövrlərin meydana çıxmasına təkrar türk boylarının – Afşarların və Qacarların – rol oynaması, İranda hakimiyyəti ələ keçirməsi türklərin bu mübarizədə əsla geri çəkilmədiklərinə işarətdir.*